

ӘОЖ 93/94

РЕСЕЙМЕН САУДАНЫ ДАМУДАҒЫ БАРАҚ ХАННЫҢ ҚЫЗМЕТІ

Ысқақов Алмаз Жексембайұлы

almaz.a.92@mail.ru

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ 3 курс докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
Ғылыми кеңесші – Г.Т. Мусабалина

I Петр Қазақ жерінің Ресей империясының күшеюіне ықпалын өте жоғары бағалап Қазақстанды «кілт пен қақпа» деп жоғары бағалағаны бәрімізге белгілі жағдай болып табылады. Ресей үкіметі қазақ жерін өзіне қосқаннан кейін тікелей экономикалық сауданы қазақ хан-сұлтандары мен беделді адамдарының көмегіне сүйенгені белгілі. Кіші жүз жері көбіне Хиуамен сауда үшін қолайлы болса, Орта жүз жері арқылы Ұлы жүзбен, Қоқан, Хиуа, Бұхар хандықтарымен, Жоңғар мемлекетімен, Қытаймен арадағы сауданы жүргізудегі потенциалы өте жоғары болған болатын.

Қаракесек билері Қазыбек пен Дүйсенбай би 1737 жылы маусымда өз елшілері Құдайшүкір Хангелдин мен Ішдәулет Байсақовты Әбілхайыр ханға жібереді. Олар Әбілхайыр ханның қолдауы негізінде Орынбор экспедициясының басшысы Кирилловқа баруы керек болады. Қаракесек билері Әбілхайыр ханға Орта жүз жеріне көпестердің сауда керуенінің келуіне көмектесуін сұраған және Орта жүздің де Ресейдің қол астында екендігіне байланысты Ресей императоры қандай бұйрық берсе орындауға даяр екендігін жеткізеді. Егер Ресей

керуендері Ташкент, Түркістан және Бұхара қалаларына аттанар болса Әбілхайыр хан, Қазыбек би және Дүйсенбай би өз адамдарымен оны қорғауға дайын екенін мәлімдейді.

Осыдан кейін Орта жүз жері арқылы Ташкентке аттандырыла бастаған. Солардың бірі Вятск провинциясының Слабодск уезінің Төменгі Погост деревнясының татары Шубай Хашаметов 1741 жылы Ташкенттегі сапары жайлы Орынбор комиссиясына 1742 жылы мәлімет берген. Шубай Хашаметов Мансұр Юсуповпен бірге тауарлар алып Орск қаласынан Ташкентке аттануға тиіс болған. Оны орта жүздегі арғынның Төлен батыры інілері Беріш және Байғожамен Ташкентке дейін бастап баруға және кері аман жеткізуді өзіне міндет етіп алған. Олар орта жүзге келіп Елек өзені бойында Төлен батырдың ауылында он күн қонған. Одан ары Түркістанға жеткеннен кейін Төле бидің балаларын Ташкентке дейін қорғауын өтінген. Төле бидің балалары Ташкентке баратын жол қауіпті болғаннан кейін Сырдария бойы арқылы жеткізген. Ташкент қаласында көпестер Төле бидашкент қаласында көпестер Төле бидің үйінде екі күн қонақ болған. Ташкентті бұл кезде Үсен бек (Кусян) деген адам басқарған. Шубай мен Мансұр Ташкенттің сарттарын Орынборға келіп сауда жасауға көндіру қажет болған. Олар өз мақсатына жетіп Ташкенттен Орынборға өте көп көпестер аттанған. Түркістан қаласына жеткеннен кейін Төле бидің баласын кері қайтарып, ары қарай Ор қаласына аман-есен жеткен. Шубай Ташкент қаласында Жолбарыс пен Төле бидің басқарғанын жазады. Сол жылы Төле бидің әйелі мен екі баласының тұратынын, бұрын Төле бидің жылына 40 мың ақыны жыл сайын алып тұрғанын мәлімдейді. Жолбарыс хан өлгеннен кейін Үсен бек басқарып кеткенін, бірақ оны халық хан көтермеген. Мансұр кеткеннен кейін Төле би жоңғар билеушісі Қалдан Серенге барып өзін Ташкенттің ханы етіп сайлауын өтінбек болған [1].

Орынбор губернаторы Неплюев 1745 жылғы Барақ сұлтанға хатында Орынбор айырбас саудасына қазақтардың келуі үшін қолдау көрсетуін сұрайды. Осы хаттан Барақ сұлтанның 1744 жылы күзде өзінің старшыны Даулетбек биді (Девлет Бакбия құжатта) аттандырғанын, қайтар жолда Дәулетбек би арқылы императорлық грамота, қылыш және басқа да заттар жіберілгенін жазады. Барақ сұлтан Неплюевтен көпестер жіберуді сұраған тәрізді, оған Ор бекінісінде тәрізді Орынбор бекінісіне Ресейден әртүрлі тауарлармен келетін көпестердің бұрынғыдан көп екендігін және өзі орналасқан Орынбор бекінісінде қазақтар мен азиялық халықтарға мүмкіндіктер қазір көп дейді. Егер уақыт ыңғайы келіп сіз маған келсеңіз кездесуге қуанар едім. Сізді жақын тұтудың белгісі ретінде қырмызы шұға, тонға қажетті түлкі терісі, әйеліңізге қамқа (камку из голей) жібердім [2].

Барақ сұлтан 1745 жылы князь Петр Федоровичқа жазған хатында оны Ресей императорына мұрагерлікке өтуімен құттықтай отырып, осы хабарды бұхар ханына Ескендір сұлтан арқылы жеткізгендігін айтады. Осыдан соң бұхар ханы маған көпестер керуенін жіберіп, мені атақты билеріммен Ресейге жіберуін сұрады. Одан бөлек келесі жылы көктемде Бараққа дейін көпестер керуенін жіберетінін, одан ары оған атақты адамдарды қосып жіберуімді сұрады.

Барақ Әндіжан, Наманган және Ходжент қалаларына старшын Сарымбет батырды жіберген. Ол қалалардағы халық билеушісі Абдулкарим бектің 900 мың әскері бар, Абдулкарим бек те келесі жылы көктемде бұхар ханымен бірге көпес керуенін аттандыруға уәде берген.

Барақтың ұлы Шығай сұлтан Қалдан Серен мен Қалдан Шырынға барған, олар оған әйелдікке екі қызын беріп кері қайтарған. Қалдан Шырын Шығаймен бірге көптеген көпестерді жіберіп, Барақтың ол керуенді Орынборға саудаға апаруын сұраған және Барақ жақын арада жеткізетіндігін айтқан. Осы хатты Ескендір сұлтанмен бірге Баимбет, Тляубетя және Джианды барлығы бес адамды жіберген, оларды келесі көктемде кері қайтаруын сұрайды. Кубяк мырзаны Бұхар мен Абулкаримбектің елшілігімен бірге қайту үшін сонда қалуын сұраған. Барақ сұлтанның Орынбор саудасының жандануына үлесі жоғары болған. Соған байланысты Барақтың елшілігін бастап барған інісі Ескендір сұлтан старшындармен Санкт-Петербургте 1746 жылы Елизавета Петровнаң қабылдауында болады, Елизавета Петровна Неплюевке Барақ сұлтанға атқарған ісі үшін ақы беруін бұйырады [7].

Келіссөздерде өзара тиімді сауда мәселелері маңызды орын алды. Шекаралық аудандардағы орыс бекіністері мен қоныстарының құрылысы XVII-XVIII ғасырларда сауда алмасуының тұрақты өсуіне әкелді. бекіністердің гарнизондарына аттар қажет болды, ал Ресейдің дамып келе жатқан өнеркәсібі шикізатқа, атап айтқанда былғары мен жүнге қажет болды. Қазақ және ортаазиялық көпестерді орыс мемлекеті шегінде әкімшілік қорғады, түрлі жеңілдіктерді пайдаланды. Сауданың ауқымын, мысалы, 1748 жылы 1741 жылмен салыстырғанда 7062 рубльге өскен Орынбордағы – Қазақстан мен Ресей арасындағы сауда орталығындағы кедендік кірістер бойынша бағалауға болады. Көбіне бір күнде саудаға 700-ден 1000-ға дейін қазақ көпестері келетін. Орынборда 1745-1747 жылдар аралығында шамамен 12 млн. рубль сомасына тауарларды орыс, қазақ, ортаазиялық көпестер сатты. Сауданың қарқынды дамуы XVIII ғасырдың соңына қарай Ресеймен сауда жасаған қазақ көпестерінің саны Орта Азиядан сауда жасағандардың санынан асып түсуіне алып келді

Қазақстанның көшпенділері мен жартылай көшпенділерінің шаруашылығында ертеден қой өсіруге үлкен мән берілген. Қой шаруашылығы өнімдері көшпенділердің негізгі азығын құрады, үй өнеркәсібі үшін шикізат (жүн) берді, шекара сызығының айырбас пункттерінде және Далада кең алмасу нысанасы болды. Орыс-қазақ экономикалық қатынастарының дамуымен қой ақша функциясына ие болады.

XVIII ғасырдың 40-жылдары Орынбор және Троицк айырбас сарайларына 30 мыңнан 50 мыңға дейін қой жеткізілген. 1769 жылы бір Орынборда 140 мың қой сатылды, ал 1770 жылы— 132 000. XIX ғасырдың 20-шы жылдары Орынбор желісіне айдап әкелінген қошқарлардың саны 400 000-нан асты.

1747 жылы Неплюев Барақ сұлтанға көктемнен бастап азиялық көпестер мен қазақтардың тауарларымен саудаға келуін қамтамасыз етуін және өз қамқорлығына алуын сұрайды. Ембі бойын мекендеген қазақтардың 600 адамы жиналып Еділге дейін жорық жасағандығын және бір форпостқа шабуыл барысында олардың көбі талқандалып суға батып өлгенін жеткізеді және Барақ сұлтанға басқа билеушілер мен старшындарды тыныштыққа шақыруға үлес қосуына үміт артатынын айтады. Ор маңында көшіп жүрген қазақтардың ештеңеден қорықпай тыныштықта болатынын бұйырдым және саудаға Орынборға келуде еш қауіптенбеуіне болады дейді [3]. Ресей қазақтармен саудаға мүдделі болған, соған байланысты 1747 жылы 22 қыркүйекте Елизавета Петровна бұйрық шығарады, сол бұйрық бойынша жоңғарлардан, шекарадағы қытайлардан, Орынборда сауда жасаған қазақтардан салық алынбайтын болады, салықты Ресей көпестері төлеуге тиіс деп шешеді [4].

Ресей әкімшілігі Орта жүз қазақтарын Орынбор арқылы Ресеймен саудаға көндіре алмаған тәрізді. Соған байланысты 1749 жылы бригадир А.И.Тевкелев кіші жүзден қарағанда Орта жүзде адам саны мен байлығы көп, жылқылары мен жануарлары әлдеқайда жақсы, Орынборға Орта жүзден алыстығына байланысты аса қажеттілік болмаса ешкім бармайды, оның өзінде бес-он адам ғана барады, Орынборда тек Кіші жүздің өзінен Жайыққа құятын жердегілер ғана сауда жасайды, ал қалған Кіші жүз адамдары жердің шалғайлығына байланысты келмейді. Ор бекінісіне сауда ашылса онда Орынбордан қарағанда көп салық жинауға болады. Жәнібек тархан да Орта жүз старшындарымен бірге Тевкелевпен 21 шілдеде кездескенде: «Ор қаласында сауда ашылса ерлерден бөлек әйелдер де саудаға бара алады, қазақтар өз пайдасын көріп саудаға белсене араласады» - деп жауап берген [5].

Орынбор арқылы Кіші жүз, хиуалықтармен бұхармен сауда жақсы жүргенінмен Орта жүзбен, Ташкентпен, қашқарлықтармен және Кіші Бухариямен сауда жүргізу үшін 1750 жылы Үй шебі мен Троицк бекінісінде жәрмеңке саудасы енгізіледі. Осы сауда негізінде жылқыдан, Қашқар және Ташкент тауарларынан сегіз айдың ішінде тоғыз мың рубль кеден салығы жиналған, жүз пұт күміс алынған, император әскеріне қажетті жылқыны алатын өте маңызды сауда орталығына айналған [6].

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Ресей Көне Құжаттар Мемлекеттік архиві, 248, 138, 195-200 парақ
2. РМК «Ғылым ордасы» ғылыми архиві, 11 қор, т-4, 157 іс, 48 парақ

3. РМК «Ғылым ордасы» ғылыми архиві, 11 қор, т-4, 157 іс, 4 парақ
4. Ресей Империясының Сыртқы Саясат Архиві, 122 қор, 1747, 5 іс, 4 парақ
5. Ресей Империясының Сыртқы Саясат Архиві, 122 қор,, 1722-1755 жж, 1 іс, 50-51 парақ
6. Орталық Мемлекеттік Тарихи Архиві, 1341 қор, 1751 ж, 698 іс, 6 парақ
7. Ресей Империясының Сыртқы Саясат Архиві, 122 қор, 1745-1746 жж., 9 іс, 61 парақ